

Received 06.08.2022	Research Article	JOTS
Accepted 05.10.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 73-86

Eski Türk Yazıtlarına Göre Türklerde Ortalama Yaşam Süresi

According to Old Turkic Inscriptions Average Time of Life among Turks

Mustafa Selçuk DİLSİZ*

(Malatya/Turkey)

E-mail: mustafaselcukdlsz@gmail.com

Old Turkic inscriptions found in various geographies today have been studied by researchers in various aspects. In this study, the average life expectancy of the old Turks was determined in the light of the data obtained from the Orkhon Inscriptions, Yenisei Inscriptions and Kyrgyzstan Inscriptions. When determining these life periods, the lifestyle of the old Turks, the geography in which they lived, the economy and health services were taken into account. It has been determined that data on the average life expectancy are usually found in the Yenisei inscriptions.

Key Words: Old Turks, lifetime, Yenisei Inscriptions, Orkhon Inscriptions.

---

* ORCID ID: 0000-0003-2559-7942.

Giriş

Türklerin ilk yazılı belgeleri bulunmadan önce Türkler ile ilgili ilk bilgileri başta Çin kaynakları olmak üzere çeşitli milletlerin kaynaklarından elde ediyorduk. Fakat Orhon yazıtları ve akabinde diğer yazıtların bulunması ile birlikte Türkler ile ilgili bilgileri Türklerin kendi yazılı kaynaklarından takip edebiliyoruz. Eski Türk yazıtları Thomsen'in yazıtların dilini çözdüğü tarihten itibaren araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bizim ise bu çalışmadaki amacımız yazıtlardan elde edilen veriler ışığında eski Türklerin ortalama kaç yıl ömür sürdüğünü tespit etmektir. Şunu da belirtmeliyiz ki yazıtlarda gündelik hayata dair veriler oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla tespit etmek istediğimiz ortalama yaşam süresine dair veriler de sınırlıdır. Ancak imkânların el verdiği ölçüde bir tespit yapmaya çalışacağız. Verileri tespit edeceğimiz yazıtlar: Orhon Yazıtları, Uygur Yazıtları, Yenisey Yazıtları ve Kırgızistan Yazıtlarıdır. Bu yazıtlar içerisinde yaşam süresi ile ilgili bilgilerin yer aldığı en önemli kaynak Yenisey yazıtlarıdır. Bu bölgede bulunan yazıtları mezar taşı yazıtları olarak da nitelendirebiliriz. Konumuza geçmeden önce bir toplumda ortalama yaşam süresini etkileyen bazı faktörlere de kısaca değinmek istiyoruz.

1. Yaşam Tarzı ve Coğrafya

Çin kaynakları Türklerin esas olarak keçe çadırda yaşayan, et yiyen, kımız içen göçebeler olduğunu açık biçimde anlatmaktadır (Golden, 2018: 165). Bir milletin yaşadığı coğrafyanın düşünce tarzı, inanış, dil, kısaca hayatın bütün alanına tesir ettiği açıkça ortadadır. Türkler yaşadığı coğrafyanın da etkisiyle bozkır kültürünü oluşturmuştur. Bozkır kültürü diye ifade ettiğimiz kültür ise daha ziyade İ. Zichy tarafından temsil edilen bir görüşe göre *atlı göçebelik*'ten ibaret olup merkezinde at yetiştiriciliği ve çobanlık yer almaktadır (Kafesoğlu, 2019: 208). Türkler için at ve at yetiştiriciliği önemlidir. At, Türklerde yiyecek, ticâret vâsıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır (İzgi, 2017: 67). Hattâ Türk yaşam tarzında önemli bir yere sahip olan atı Çin'e ilk kez getiren Chou sülalesidir (İzgi, 2017: 66). Bozkır kültürünün ikinci önemli ögesi olan çobanlık, Türklerin geçim kaynaklarının başında geliyordu. Bu yüzden Türkler göç sırasında sulak ve otlak alanları tercih etmişlerdir. Çin kaynakları da Türklerin sulak ve otlak arazileri takip ederek yaşadıklarını kaydetmiştir. Türkler için sulu

ve otlak araziler çok önemliydi. Hatta Bilge Kağan, Çin’de olduğu gibi şehirleri surlarla çevirtmek, hisarlar yaptırmak istemiş, Tonyukuk buna itiraz etmiş ve şöyle demiştir: “Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir” (Kafesoğlu, 2019: 121). Sulak ve otlak arazinin tercih edilmesinin başlıca sebeplerinden biri de Türklerin hayvancılık ile geçimlerini sağlamalarıdır. Hayvancılık Türkler için çok önemliydi. Çünkü hayvansal gıdalar Türklerin başlıca gıda maddesi olmuştur. Mesela Türkler etleri günlük ihtiyaçları için pişirip yedikleri gibi, kurutarak ilerideki ihtiyaçlarını gidermek için de kullanmışlardır (İzgi, 2017: 67). Ayrıca yazıtlardan tespit ettiğimize göre hayvanların bolluğu zenginlik sembollerinden biridir. Örneğin Suci yazıtının 4-5. satırlarında şu şekilde anlatılır: *küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka tegdi bay bar ertim ağılım on yılmım sansız erti* “Şanım şöhretim gün doğusundan (gün) batısına (kadar) ulaştı. Zengin (ve) varlıktıydım. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı” (Aydın, 2018: 86-87). Zenginliğin ölçütü olarak ağıl ve at sürüleri gösterilmiştir.

Uzun müddet göçebe olarak yaşayan Orta Asya Türkleri ilk devirlerde basit anlamda tarım ve avcılıkla uğraşmışlardır (İzgi, 2017: 66). İlerleyen dönemlerde de tarım ve avcılık Türkler için önemli bir uğraş olmaya devam etmiştir. Eski Türk yazıtlarında tarım vb. sözcükleri göremiyor olmamız yazıtların muhtevası ile ilgilidir. Sonraki Uygur metinlerinde *tarığ* ‘tarım’ vb. sözcükler sıkça geçmektedir. Örneğin İyi Prens Kötü Prens öyküsünde: *tarığ taryu âmari tınlığ-larığ kuşçı keyikçi balıkçı avcı tor-çı tuzakçı bulup ayığ kılınç kıılır .. tınlığ-larağ ölürür* “Bir taraftan toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torucular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar” (Hamilton, 2020: 31) cümlesinde geçmektedir. Av sözcüğü kağanlık yazıtlarında geçmese de bazı yazıtlarda şu şekilde tanıklanmıştır: *Aw awlasar ermeli? teg erti* “Ava çıktığında ermeli? (hızlı koşan at?) gibiydi <...>” (Aydın, 2012: 152). Bu cümle Ölmez (2015: 221) tarafından “av avlasa tırısı kalkmış at gibiydi” biçiminde; Mert (2015: 57) tarafından ise “ava çıksa hızlı (at) gibiydi” şeklinde aktarılmıştır. Uygur yazıtlarından Arhanan yazıtında bir awlak sözcüğü geçmektedir. Fakat Aydın (2018: 91) bu okuyuşa şüpheli yaklaşmıştır. *Tenr<i>ken kunçuy yeğen botur érkin awlak? eri bolup turdı* “Kutlu prenses, Yegen Botur Erkin Avlak eri olmuştu?” Ayrıca sözcük Yenisey yazıtlarından E.41. numaralı Hemçik-Çırgakı yazıtında tanıklanmıştır: *aşnuki : (a)tl(a)r(ı)m : aş(i)nt(i)m : (a)bga : b(i)när :*

(a)ltı y(ü)z : (a)t(ı)m (a)k (a)t “Önceki atlarımı koşturdum. Ava giderken bindiğim altı yüz kır at(larım)” (Tekin, 2013: 554). Aynı yazıtında 7. satırında: *awda geyik at<d>ım kan²<ı> ergey* “Avlarda vurduğum yaban hayvanları! Hani nerede (şimdi onlar)?” şeklinde geçmektedir (Ayдын, 2019a: 135-136). Eski Türklerin yaşadığı coğrafya hakkında Taşağıl’ın yaptığı tespit önemlidir:

Eski Türk coğrafyasını tundra, tayga, bozkır, çöl ve vaha alanları üzerine ayırarak sistemleştirmek daha doğrudur. En kuzeydeki tundralık alanlarda yaşayanlar, ancak hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Çünkü tundra onlara sınırlı avcılık ve ren geyiği besleme imkânı veriyordu. Dolayısıyla büyük bir ekonomi söz konusu olmadığından kalabalık nüfus da ortaya çıkmıyordu. En fazla on iki ailenin bir arada beslenebildiğini vurgulamak durumu daha açıklayıcı hâle getirmektedir. Orman (tayga) kuşağında ise doğal ortam avcılık, balıkçılık, toplayıcılık yapan insan topluluğunu biraz daha iyi besleyebiliyordu. Bu durum daha örgütlü ve tundralık kuşağa göre biraz daha kalabalık nüfusun meydana gelmesini sağlıyordu. Çöl ve vaha kuşağı en güneyde sıcak kuru çöllerin içinde yer alan dünyanın en verimli bölgelerini barındırıyordu. Aradan geçen asırlarda bu vahalarda şehirler ve şehir devletçikleri ortaya çıkmıştır. Her zaman bozkırlarla iç içe yaşamışlar, zaten çoğunlukla bozkırda yükselen siyasi güçlerin himâyesine girmişlerdir. Sahip oldukları tarımsal ve diğer kaynaklara İpek Yolu ticareti de eklenince zenginlikleri ve bunun üzerine kurulu kültürleri dünyaca meşhur olmuştur. İnsan kaynağı bakımından esas bozkır ortaya çıkmıştır. Çünkü daha fazla insanın beslenmesine yetecek imkânları toplumların kullanımına sunuyordu (Taşağıl, 2018a: 30).

2. Ekonomi

Eski Türklerde ekonominin temelini hayvancılık ve ziraat oluşturmaktaydı. Türkler ihtiyaç fazlası hayvanlarını ve ürünlerini değış-tokuş yoluyla satmıştır. Örneğın Çin ile yapılan ticarete Çin’e verilen hayvanlar karşılığında ipek alındığını biliyoruz. Göktürkler zamanında, Çin ile yapılan hayvan ile ipeğın değıştirilmesi, Orta Asya’nın en değıerli ticaret piyasasını teşkil etmiştir (İzgi, 2017: 105). Türk devletleri komşu milletlere umumiyetle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, et, deri kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı (Kafesoğlu, 2019: 312). Bilge Kağan yazıtında halk için kazanılanlar şu şekilde anlatılmıştır: “(... *Sarığ altu*)nın, ürün kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig işgitisin, özlük atın, adgırın, kara k(işin), kök teyeğın Türküme, bodunuma kazanu birtim, iti birtim” “(O ülkelerin sarı altı)nlarını, ak gümüşlerini, saçaklı ipeklerini, misk kokulu ipeklerini, binek atlarını, kara (samurlarını) boz sincaplarını Türküm için, milletim için kazandım; düzenli bir şekilde dağıttım” (Ercilasun, 2021: 104-105). Bu satır bize aslında ticarete kullanılan önemli eşya ve hayvanları göstermektedir. Türkler için ekonominin

birincil kaynağının hayvancılık olduğunu belirtebiliriz. Hunlara baktığımızda da benzer bir yapı dikkatimizi çekmektedir. Hun ekonomisi de büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktadır. Ekonomileri hayvancılığa dayandığı için fazla miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre koruyabilmek amacıyla et konservesi de yapmış, bu konserve etleri Çin'e ithal etmişlerdir (Taşağıl, 2018b: 62-63).

3. Sağlık Hizmetleri

Eski Türk yazıtlarında sağlık hizmetleri, tıbbi terim vb. kavramlar yazıtların muhtevasından dolayı geçmez. Fakat insan organları, vücut salgıları ve beden sağlığı ile kavramlar tanımlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. (Şirin, 2016: 313-317). Eski Türklerde esas itibarıyla tabipler şamanlardı. Şamanların her türlü hastalığa çare bulmak, hastanın hastalık esnasında ayrılan koruyucu ruhunu geri getirmek, kısırlık ve zor doğumlara yardım etmek gibi görevleri vardı (Çoruhlu, 2002: 61). Eski Türkler göçebe ve savaşçı bir kavim olmaları sebebiyle tıp alanında köklü bilgi ve tecrübeleri vardır. Kullandıkları tedavi yöntemlerine gelince bunları ikiye ayırabiliriz: Birincisi Kam ve Baksı (büyücü hekimlerin yürüttüğü şamanizmin majij yöntemi) İkincisi: Otacı, Emci, Atasagun (ilaç ve maddi tedavi yöntemleri) (Torun, 2016: 1).

Kâşgarlı, *otaçı*'nın ise tabip anlamına geldiğini söyler (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 15). Aslında sözcüğün karşımıza ilk çıktığı yer eski Uygur metinleridir: *nece otacı otın birle k(e)lser* (Manihaica I) (Le Coq, 1936: 13). Sözcük *ota-* 'ilaç yapmak' (Kâş. Oğuz lehçesinde ilaçla tedavi etmek anlamını verir) kökünden fiilden isim yapan {-çI} ekiyle oluşturulmuştur. Clauson (1972: 44) etimolojik sözlüğünde *ota:çı* sözcüğünü 'physician' (doktor) olarak açıklamış, Moğolcada *otaçı/otacı* olduğunu belirtmiştir. *Otoçı*'nın ise Moğol dillerinde 'bonesetter' (çıkıkçı) anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca sözcük Klasik Moğolcada *otaçı* şeklinde, Modern Moğolcada ise *otoç* 'hekim' şeklindedir (Gül, 2016: 183).

Emçi: *Em* 'ilaç, deva'; emlemek' hastalığı tedavi etmek; *emçi* 'hekim' anlamındadır. *Divânu Lügâti't- Türk*'de *emçi* "ilaç yapıp tedavi edene emci denir" şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 17).

Sağlık kuruluşlarına geldiğimizde Uygur Budist Külliyelerinde aynı zamanda hekimlik öğretildiğine dair bilgiler vardır. Uygur beylerinin eşlerinin kurdukları "Buyan- Hayrat"

müesseselerinde eğitim yerleri, hastane ve yolcular için barınaklar bulunurdu. Budistliği kabul eden Türklerin Batı ve Doğu Türkistan'da Horasan ve Kuzeybatı Hindistan'da kurdukları "Vihara-Nevbahar" denilen Budist manastırları tıp okulu ve hastane özelliklerine sahipti (Torun, 2016: 3).

Eski Uygur tıp kitapları için bkz. Arat, 1930 ve 1932; Knüppel, 2013.

4. Eski Türklerde Beslenme

Türklerin ekonomisinin hayvancılığa dayandığını söylemiştik. Bu durumun doğal bir sonucu olarak hayvansal gıdalar Türklerin beslenme şekillerini oluşturmuştur. Türkler hayvanların et ve sütlerinden faydalanmanın yanı sıra komşularından elde ettikleri ya da yetiştirdikleri tahılı da yiyecek maddesi olarak kullanıyorlardı. Çin kaynaklarına göre Türkler, sürülerinin etlerini yer; hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içerdi (Taşağıl, 2018b: 64). Tonyukuk yazıtının 8. satırında *k(é)y(i)k yéyü : t(a)b(ı)şğan y(é)yü : ol(u)rur (é)rti* "yaban hayvanları yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk" (Akar, 2020: 93) cümlesinden Türklerin II. Türk Kağanlığı döneminde nasıl beslendiklerini kısmen de olsa öğrenebiliyoruz. Ayrıca yazıtlarda aş 'yemek', azık 'yemek, azık' yemlik gibi beslenme ile ilgili kavramlar da geçer (Şirin, 2016: 332-333).

Türkler, hayvansal gıdaların yanında besin maddelerini bitkilerden de sağlamaktaydılar. Yazıtlarda bitki adı olarak sadece *çıntan* 'sandal ağacı' ve *ığaç* 'ağaç' gibi bitki adları geçer.

4.1. Et

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinin başında hiç şüphesiz onların eti gelmekteydi. Kâşgarlı Mahmud'un meşhur sözlüğünde *et* ve *et* sözcüğünün geçtiği birçok madde vardır. Örneğin, *bışık et* 'pişmiş et' demektir (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 162). Koca (2002: 34) Türklerin et ihtiyaçlarını kuzu, koyun, koç, keçi, erkeç, oğlak, at, deve, tavuk gibi kendi besledikleri hayvanlar ile kuş, geyik, tavşan ve balık gibi av hayvanlarından temin ettiklerini söyler.

4.2. Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinden biri de süttür. Süt Türkler için temel bir besin maddesidir. Kâşgarlı, süt ve süütün geçtiği birçok madde vermiştir. Hatta, bir atasözünde *suw birmeske sūt bīr* "sana su vermeyene süt ver" şeklinde geçer (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 400). Süt ve süttten yapılan birçok

ürün vardır. Örneğin, tulumlara doldurulup ekşisin diye bekletilen ve içilen kısrak sütü *kımız* bunlardan biridir (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 157). Bir diğer besin maddesi yoğurttur. *Yogurt* sözcüğü metinlerde eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başlanmıştır: *aş-lar-i ärsär adity-a garx-qa süt ügrä som-a garx-qa yoyrut-luy aş barxasuvaği* (TT VII) (SEDTF 1972: 313). DLT’de birçok yerde geçer: *yugrut uğığı* “yoğurt mayalandı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 93); *ol yugrut uğıttı* “o yoğurdu mayanlanmaya bıraktı” gibi (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018:101). Süt ürünleri ile yapılan diğer ürünler için bkz. Koca, 2002: 35-36.

4.3. Sebzeler ve Meyveler

Koca (2002: 37) Türklerin patlıcan (bütüğe), fasulye (bosu), pancar (dünişge), havuç (gezer/geşür/gizri, sarıg turma), kabak, sarımsak (samursak/sarmusak), soğan (sogun), salatalık (turmuz), turp (turma), galgam (ağmur), biber (mur = karabiber) gibi bazı sebzeleri tanıdığını ve yediğini söyler.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz konuların her biri başlıca tez, kitap ve makale konusu olduğu için burada sadece konuyla ilgili yüzeysel bilgiler verdik. Çünkü insan ömrü yaşanan coğrafya, ekonomik şartlar, sağlık hizmetleri ve beslenme gibi konularla yakından ilişkilidir.

5. Orhon Yazıtlarına Göre Türklerde Yaşam Süresi

Eski Türk yazıtları içerisinde en önemli yazıtlar şüphesiz içerdiği bilgiler ve satır sayısı bakımından kağanlık yazıtlarıdır. Kağanlık yazıtlarından ele alacağımız ilk yazıt Köl Tegin yazıtıdır. Köl Tegin, Elteriş Kağan’ın oğlu, Bilge Kağan’ın ise kardeşidir. Köl Tegin’in doğum tarihini KT D 30’da geçen *kañım kagan uçdokta inim köl tegin yeti [yaşda kaltı]* “babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi” cümlesinden ve Elteriş Kağan’ın 692 yılında öldüğü¹ bilgisinden hareketle 685 olarak verebiliriz. Köl Tegin’in ölüm tarihi ise koyun yılının 17. günü yani 27 Şubat 731 olmalıdır. Köl Tegin genç bir yaş olan kırk altı yaşında sonsuzluğa uçmuştur (Aydın, 2012: 47). Taşağıl (2018c: 363) ise Köl Tegin’in doğum tarihinin 684 olduğunu belirtir. Bu tarih göz önüne alındığında 47 yaşında vefat etmiştir. Köl Tegin bir saldırı sonucunda öldürülmüştür.

¹ Bazı araştırmacılar Kutluk Kağan’ın ölüm tarihini 690-691 olarak belirtmiştir (Togan et al., 2020: 39).

Bir diğerk önemli yazıtımız ise Bilge Kağan'ın oğlu Tenri Kağan tarafından dikilen Bilge Kağan yazıtıdır. Bilge Kağan'ın doğum tarihini KT D 30'da geçen *kañum kagan uçdokta inim köl tegin yeti [yaşda kaltı]* “Babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi” cümlesinden ve Elteriş Kağan'ın 692 yılında öldüğü bilgisinden hareketle 684 olarak verebiliriz (Aydın, 2012: 47,79). Bu durumda Bilge Kağan 50 yaşında sonsuzluğa uçmuştur. Taşağıl (2018: 167) Bilge Kağan'ın 683 yılında doğduğunu söyler. 734 yılında da Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini ve 25 Kasım 734 tarihinde vefât ettiğini belirtir (Taşağıl 2018c: 376). Bu tarih göz önüne alındığında Bilge Kağan 51 yaşında zehirlenerek öldürülmüştür.

Türk tarihi için çok önemli olan bir şahsiyet olan Tonyukuk'un doğum tarihi ile ilgili elimizde maalesef bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece 1. taşın batı yüzünden anladığımız Çin ülkesinde doğduğu ve o dönemde Köktürklerin Çin'e tâbi olduğudur. Doğum tarihi ile ilgili verilen tarihler tamamen tahminden ibarettir. Aydın (2019b: 29) Tonyukuk'un doğum tarihi ile ilgili görüşleri şu şekilde belirtir:

Sir Gerard Clauson, Lui Mau Tsai'nin yayımladığı Tang Hanedanlığı yıllıklarından hareket ederek doğum tarihinin 646 olduğunu önerir. Tonyukuk geniş bir tarih aralığı ile 630-681 yılları arasında doğmuş olmalıdır. Belki biraz daha tahmin yürütmek gerekirse 640'lı yıllarda doğmuş olduğu ileri sürülebilir. Louis Bazin de Liu'nun verdiği bilgilere dayanarak ve kızının yani Bilge Kağan'ın eşinin, Bilge Kağan'ın 734 yılında öldürülmesinden sonra dul kalmasıyla ilgili şecere bilgisinin Çin kaynaklarında bulunmasından hareket ederek doğum yılının 646'dan az önce, ölümünün ise 726 yılı civarında seksen yaşında ölmüş olması gerektiğini ileri sürer.

Alyılmaz (2021: 56) Tonyukuk'un doğum tarihinin tam olarak bilinemediğini söyler. Giraud ve Ercilasun'un görüşlerine yer verir. Giraud'a göre 645-650 yılları arasında; Ercilasun'a göre 648 öncesinde (muhtemelen 635 yılında) dünyaya gelmiştir. Tonyukuk'un ölüm tarihi ile ilgili elimizde net bir veri yoktur. Ancak Çin kaynaklarında² anlatılan şu bilgi Tonyukuk'un 70 yaşından sonraki bir yaşta vefat ettiğini gösterir:

Mo-ç'o'nun ölümünde (716) K'üe T'ê-lê (=Tegin) onun en güçlü rütbe sahiplerini öldürmüştü. Yalnızca Tun-yü-ku ölümden kurtulmuştu, çünkü kızı P'o-fu Mo-ki-lien'in (=P-

² T'ang dönemi kaynaklarında Türklerin ortalama yaşam süresi ile ilgili bir bilgi yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Tu-li Kağan'ın 29 yaşında hastalanarak öldüğü bilgisi yer alır (Togan vd, 2020: 25).

i-kia) hatunuydu, görevinden alınmış ve kendi boyuna gönderilmişti. Daha sonra T'u-kü'e'le-rin Su-lu'su kendisini kağan ilan etti ve T'u-küelerin çok sayıda memuru onun tarafına geçti. Bu durum karşısında Mo-ki-lien de devlet işlerini görüşmek üzere Tun-yü-ku'yu çağırtdtı. Tun-yü-ku o zamanlar yetmiş yaşın üstündeydi (Liu-Mau-Tsai, 2019: 310).

Yukarıdaki verilerden hareket ettiğimizde ve tarihî olayları göz önüne aldığımızda Tonyukuk'un seksenli yaşlarda vefat etmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

II. Türk Kağanlığı döneminde önemli bir komutan olan Köli/Küli Çor'un 80 yaşında öldüğünü *ulug küli çor : sekiz on : yaşap yok boltı* "Yüce Küli Çor 80 yıl yaşayıp vefat etti" (Ölmez, 2015: 218, 220) cümlesinden öğreniyoruz.

6. Uygur Yazıtlarına Göre Türklere Yaşam Süresi

Tariat yazıtı, Tenride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan yani Moyan Çor adına dikilmiştir. Kağanın doğum yılı 713 veya 714 yılı olmalıdır (Aydın, 2018: 38-39). Moyan Çor, Ningguo'nun prenses olarak gelmesinin üzerinden bir yıl geçmeden 759 yılında ölür (Alyılmaz, 2013: 6). Yani Moyan Çor kırk altı veya kırk yedi yaşında vefât etmiş olmalıdır.

Ayrıca Tes yazıtının batı 5.satırında *él étmiş kanım yaşı tegip uçdı* "El etmiş hanımın yaşı tamam olup öldü" (Aydın, 2018: 35) ifadesi; Suci 8'de ise *yęgenimİN : atımİN : körtüm : amtı : öltüm* "kızlarımın oğullarını, oğullarımın oğullarını gördüm şimdi öldüm" (Ölmez, 2018: 189), ifadesi yer alır fakat ölüm yaşı belirtilmez.

7. Yenisey Yazıtlarına Göre Türklere Ortalama Yaşam Süresi

Bu konu hakkında en fazla verinin olduğu kaynak Yenisey Yazıtlarıdır. Yenisey yazıtlarındaki veriler Erhan Aydın'ın *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları* adlı eserinden derlenmiştir:

E.1. Uyük-Tarlık yazıtında geçen *a esizim altmış yaşında* ifadesinden kahramanımızın altmış yaşında vefat ettiğini öğreniyoruz.

E.3. Uyük-Turan yazıtında geçen *üç yetmiş yaşımka adrıtım* ifadesinden kahramanımızın altmış üç yaşında vefat ettiğini öğreniyoruz.

E.10. Elegest I yazıtında geçen *tokuz sekiz on yaşım* ifadesinden kahramanımızın yetmiş dokuz yaşında sağ olduğunu öğreniyoruz. Fakat ilerleyen satırlarda pars yılında öldüğü bilgisi yer alır. Tahminimizce seksenli yaşlarda vefât etmiştir.

E.11. Begre yazıtında geçen *e yaşım yeti yetmiş azdım* ifadesinden kahramanımızın altmış yedi yaşında iken dünyadan ayrıldığını anlıyoruz.

E.15. Çaa-Höl III yazıtında geçen *ben bir otuz yaşım da esizim e* cümlesinden kahramanımızın yirmi bir yaşında göç eylediğini öğreniyoruz.

E.22. Çaa-Höl X yazıtında *üç elig e yaşım adrıl[tım be]n* ifadesinden kahramanımızın kırk üç yaşında öldüğünü anlıyoruz.

E.23. Çaa-Höl XI yazıtında kahramanımızın otuz dokuz yaşında yurdu ve erkeklik kahramanlığı için mücadeleye girdiğinden bahsedilmiştir. Fakat vefat ettiği tarih silindiği için öğrenemiyoruz. Tahminimiz kırklı yaşlarda vefât etmiş olabileceği yönündedir.

E.29. Altın-Köl II yazıtında kahramanımızın otuz sekiz yaşında erkeklik kahramanlığı için Tibet hanına elçi olarak gittiği fakat geri dönmediği anlatılmıştır. Erkeklik kahramanlığının acı olduğunu ifade edilmiştir. Bu durumun iki sonucu olabilir: 1. tutsak edilmiş olabilir; 2. kahramanlığını alamadan ölmüş/öldürülmüş olabilir.

E. 37. Tuba III yazıtında geçen *altı otuz yaşım a erti ben öltüm* cümlesinden kahramanımızın yirmi altı yaşında sonsuzluğa uçtuğunu öğreniyoruz.

E.41. Hemçik-Çırgakı yazıtında geçen *sekiz yetmiş yaşım öltüm* ifadesinden kahramanımızın altmış sekiz yaşında vefât ettiğini öğreniyoruz.

E.42. Bay-Bulun I³ yazıtının üçüncü satırında <...> *yetmiş yaşım da öldüm*; dokuzuncu satırında ise *adrıl[tım]* ifadesinden sonra *yeti yetmiş altmış yedi* ifadesi geçmektedir. Bu ifadelerden hareketle kahramanımızın altmış yedi ya da yetmiş yaşında uçmağa vardığını söyleyebiliriz.

E.43. Kızıl-Çıraa I yazıtının altıncı satırında geçen *bo kan eki elig yaşı esizim e* ifadesinden kahramanımızın kırk iki yaşında sonsuzluğa uçtuğunu öğreniyoruz.

E.44. Kızıl Çıraa II yazıtının beşinci satırında geçen *kırk yaşım da adrıldım* ifadesinden kahramanımızın kırk yaşında vefât ettiğini öğreniyoruz.

---

³ Kormuşin'in (2016: 137) çalışmasında altmış yedi yaş bilgisi yer almaz.

E.45. Köjeelig-Hovu yazıtının beşinci satırında geçen *bir yetmiş yaşımğa kök teŋride künge azdım esizim e* ifadesinden kahramanımızın altmış bir yaşında mavi gökteki güneşten ayrıldığını öğreniyoruz.

E.49. Bay Bulun II yazıtında geçen yetmiş yaşında *yetmiş yaşımda* ifadesinden kahramanımızın yetmiş yaş yaşında sağ olduğunu anlıyoruz. Bu veri bize kahramanımızın yetmiş yaşından sonra vefat ettiğini gösterir.

E.68. El-Bajı yazıtında satır eksik olsa da *esiz elig ıŋalı? el<...>lü? <...> esizim* “ne yazık! elli <...> ne yazık!” ifadesinden hareketle kahramanımızın ellili yaşlarda vefat ettiğini ileri sürebiliriz.

E.70. Elegest IV yazıtının dördüncü satırında geçen *yaşım elig ? öld[ü]m* “yaşım elli? (iken) öldüm” ifadesinden kahramanımızın ellili yaşlarda vefat ettiğini öğreniyoruz.

E.147. Yeerbek I yazıtında *yeti yigirmi yaşımta men teŋri elimke kara boldum* ifadesinden kahramanımızın on yedi gibi çok genç bir yaşta vefât ettiğini öğreniyoruz.

8. Kırgızistan Yazıtları

Bu yazıtlardan sadece Talas 2 yazıtında *(a)ltı uy(a)sınça: bir kız: sökölip ölmüş* “Altı akrabası gibi aynı gizemli (durum sebebiyle) halsiz düşerek öldü” (Alimov 2014: 66) ifadesi yer alır, herhangi bir yaş belirtilmez. Aynı satır Erhan Aydın (2021: 198-199) tarafından *altı uyasığa bir ekiz e siŋili <...> ölmüş* “Altı akrabası, bir(i) ikiz (olan) kızkardeşi <...> ölmüş” şeklinde okunmuş ve aktarılmıştır.

Sonuç

Eski Türklerin yaşam tarzlarını, yaşadıkları coğrafyayı, ekonomilerini, sağlık hizmetlerini ve beslenme tarzlarını göz önünde bulundurduğumuzda dönemin şartlarına göre sağlıklı bir hayat sürdüğünü ileri sürebiliriz. Fakat Türklerin savaşçı yapısı, salgınlar ve felâketler⁴ Türk demografik yapısını olumsuz etkilemiştir. Toplam yirmi altı yazıtta ölüm ile ilgili veriye ulaşabildik.

⁴ T'ang dönemi kayıtlarında Elig Kagan döneminde yoğun bir kar yağışı olduğu ve bundan dolayı koyun ve atların hepsinin öldüğü; insanların açlıktan kırıldığı bilgisi yer alır (Togan vd, 2020: 18-19). Bilge Kağan yazıtında da bir kıtlık olduğu belirtilmiştir: *amga korgan kışladokda yut boltı* “Amga Korgan'da kışladığımızda kıtlık oldu” (Aydın, 2012: 100). Bu felâketler demografik yapıyı olumsuz etkilemiştir.

Bu verilerden altı tanesi kırklı yaşlarda, beş tanesi altmışlı yaşlarda, üç tanesi seksenli yaşlarda, iki tanesi ellili yaşlarda, iki tanesi yirmili yaşlarda, bir tanesi yetmiş yaşında bir tanesi de on yedi yaşında vefât etmiştir. Dört yazıtta ise adına yazıt dikilen kişinin öldüğü söylenmiş, fakat ölüm tarihi belirtilmemiştir. İki yazıtta da bağlamdan hareket ettiğimizde bir kişinin elli küsur, diğer kişinin ise yetmiş yaşından sonraki bir yaşta vefat ettiğini söyleyebiliriz. Elde ettiğimiz veriler Türklerin ortalama yaşam süresini tam olarak öğrenebilmeye yetmemektedir. Çünkü savaşta ölenler, erkeklik kahramanlığını alırken vefât edenler ve zehirlenenler vardır. Bazı yazıtlarda kişinin vefât ettiği yaş kısmı silinmiş birçoğunda da ölüm yaşı ile ilgili veri düşülmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz durumları dışarıda bırakırsak tahminimiz eski Türklerin ortalama elli ilâ yetmiş yıl aralığında yaşadığı yönündedir.

Kısaltmalar

E = Enisey.

ET = Eski Türkçe.

DLT = Divânu Lügâti't-Türk.

KT = Köl Tegin.

TT VII = Türkische Turfan-Texte VII.

SEDTF (1972) = *Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*. TextEditionen und Interpretationen von Albert August von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Willi Bang, Annemarie von Gabain, Gabdul-Rašhid Rachmati, Wilhelm Thomsen. Gesammelte Berliner Akademieschriften 1908-1938. Mit Vorwort von Georg Hazai. Band 2. Mit 15 [lies: 17!] Tafeln. Leipzig 1972.

Kaynakça

Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağları Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları

Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.

Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

- Aydın, E. (2019a). *Sibirya'da Türk İzleri*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Aydın, E. (2019b). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, E. (2021). *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 3. Baskı. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2021). *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen Köl Tigin-Bilge Kağan- Tunyukuk Anıtları*. Ankara. Dergâh Yayınları.
- Golden, P. (2018). *Türk Halkları Tarihe Giriş*, 8. Baskı. Çev. Karatay, O. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Hamilton, J. R. (2020). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*. Çev. Korkut, E. & Birkan, İ. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Türk Millî Kültürü*, 44. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Knüppel, M. (2013). *Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte*. Alttürkische Handschriften Teil 17. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. In Güzel, H. C. et al. (Eds.), *Türkler Ansiklopedisi III* (pp. 15-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Kormuşin, İ. et al. (2016). *Yenisey- Altay- Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Le Coq, A. von (1936). *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika) I*. Çev. Kösearif, F. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- Liu, Mau-Tsai (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 4. Baskı. Çev. Kayaoğlu, E. & Banoğlu, D. İstanbul: Selenge Yayınları.

Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. 3. Baskı. Ankara: Bilgesu Yayınları.

Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Rachmeti, G. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren [I]*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist.Kl. 1930: 23. 451-473).

Rachmeti, G. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist.Kl. 1932: 22. 401-448).

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taşagıl, A. (2018a). *Kök Tengri'nin Çocukları*, 13. Baskı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Taşagıl, A. (2018b). *Bozkırın Kağanlıkları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Taşagıl, A. (2018c). *Göktürkler I-II-III*, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2013). *Makaleler II: Tarihî Türk Yazı Dilleri*. Haz. Yılmaz, E. & Demir, N. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Togan, İ. et al. (2020). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnternet Siteleri

Torun, Serap, (2016). https://abs.cu.edu.tr/Dokumanlar/2016/HML216/849193440_eski_turklerde_hasta_bakimi_ve_uygulamalari.pdf (erişim tarihi: 06.08.2022).